

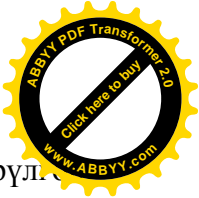
КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН СОҢКУ МЕЗГИЛДЕГИ АДАБИЯТЫНДА РОМАН ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮ

Кытайдагы кыргыздардын соңку мезгилдеги адабиятында роман жанрынын өнүгүшүнө көбүрөөк салым кошкон жазуучулардын бири катарында Момун Турдакунду жана Абдыракман Ысмайылды атап өтсөк болот. 1991-жылы Момун Турдакун «Кызыл суу кыргыз басмасы» тарабынан «Тагдыр жолу», 1966-жылы «Шинжаң эл басмасы» тарабынан «Турмуштагы чуулган», 1977-жылы Абдырахман Ысмайыл «Кызыл суу кыргыз басмасы» тарабынан «Ыйман» романдарын жазып окурмандарга жарыялап беришкен. Бул аталган романдар тууралуу кеңири сөз кылууга болот. Бирок макаланын көлөмүнө ылайык аталган макалабызда 1991-жылы жарыяланган Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» романы тууралуу гана сөз кылып өтсөк. Аталган романдын жазылышы соңку мезгилдеги Кытайдагы кыргыздарда роман жанрынын кандайча өнүккөндүгү тууралуу бир аз болсо да кабар бере алат.

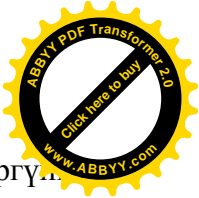
Аталган романдын автору - Момун Турдакун. Буга токтолуп отурганыбыздын себеби бар. Акыркы мезгилде жарыяланган китептерде «Момун Турду» деп жазылып жүрөт. (1. 93-б.). Ал эми Кытайлык кыргыздардын окуу китептеринде жана романдын өзүндө да «Момун Турдакун» деп так жазылган. Бул жерде суроо туулат. Эмне үчүн «Момун Турдакун» деген энчилүү аттагы «Турдакун» деген автордун аты «Турду» деп жазылып калган? Биздин оюбузча «Турдакун» деген атты эч кимге «Турду» деп өзгөртүп жазышына укук берилбесе керек. Анткени, Кыргызстанда белгилүү «Турдакун Усубалиевди» «Турду Усубалиев» деп койсо же жазып койсо, кимди болсо да оюн арсарга бөлөт. Ошол сыяктуу бул жерде ушундай көрүнүш.

Момун Турдакун 1943-жылы Улуучат районуна караштуу Терек айылында бул дүйнөгө келген. Алгачкы билимин жергиликтүү мектепте өркүндөтүп, аны аяктагандан кийин 1963-жылы Шинжаң шаарында жайгашкан көркөм институтунда сүрөтчүлөр даярдай турган факультетине өтүп, аны ийгиликтүү аяктаган.

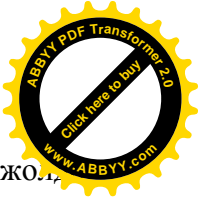
Момун Турдакун - Шинжаң жазуучулар коомунун мүчөсү, Шинжаң сүрөтчүлөр коомунун мүчөсү, Кызылсуу кыргыз автоном областтык сүрөтчүлөр коомунун төрагасы катарында иштерди алып келген. Демек, Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын тарыхын жазган Мамбетакун Мамбеттурду: «Момун Турдакун – акын, кара сөзчү жана сүрөтчү» деп жазгандай, Момун Турдакундун жараткан чыгармалары чыныгы көркөм сүрөтчүнүн калеминен жана көркөм көз карашынан жаралган эстетикалык табылгалар деп айтсак ашыкча болбос эле. Анткени, чыныгы сүрөтчү жөнөкөй, адам байкабаган нерсени туюп жана сезип турат. Ушул алкактан алып караганда, жөн эле адам сүрөтчү боло бербейт. Момун Турдакундун табияты жалаң эле сөзгө кулак салган жана жаза билген таланттуу адам гана болбостон, ал көзү менен кооздукту терең туя билген таланттуу адам экендигин байкаса болот. Ал жазуучулук калемин адегенде поэтикалык ыр саптарды жазуу менен баштаган. Буга анын 1962-жылы «Сезди бекен» деген алгачкы ыры күбө боло алат. Ошол жылдардан баштап ал «Кызыл суу гезити» жана «Тарым» аттуу уйгур тилинде чыккан журналдарда жана «Керме Тоо» аттуу ыр жыйнактарына да ырларын жарыялай баштайт. Демек, жазуучу Момун Турдакун өзүнүн алгачкы чыгармачылык ишин студент күндөрү эле баштаган экен. Бир нече жолу жарыяланган ырлары менен белгилүү болгон автор 1987-жылы «Белек» аттуу ырлар жыйнагын окурмандарга жарыялайт. Бул ырлар жыйнагында автор ар кыл жылдарда жазылган ырларынын дээрлик бардыгын камтуу менен окурмандарына сунуштаган. Ушул жыйнагынан кийин «Капан ууру», «Капандын жоруктары», «Турмуш сабагы», «Катуу багыт жөнүндө легенда» аттуу ырларын, дастандарын жарыялаган. Аталган ырлар жыйнактарынын ичинен «Көркөм Шинжаң»,

«Мекен-энем», «Тапсаңчы жүрөк дарысын» аттуу ырлары Шинжаң шаарында өткөрүлүп, сынакта 2-3-даражалардагы сыйлыктарга татыктуу болгон. 1990-жылы «Шинжаң жаңы доор адабияты» сыйлыгына, «Манас» борбор түрүндө» деген ыры 1993-жылы «Улуттук ынтымактыгы темасындагы атактуу чыгармалары» деген сыйлыкка ээ болгон. Ошондой эле, Момун Турдакун өзгөртүп жасаган кыргыз кыягы автоном боюнча алып барган улуттук музыка аспабы жарышында 2-даражалуу сыйлык менен сыйланган. Демек, Момун Турдакун өз заманынын жана мезгилинин жазуучусу, сүрөтчүсү экендигин жогорудагы эмгектер далилдейт. Автор жогорудагыдай алгачкы чыгармачылык кадамынын жемиштүү жыйынтыгы 1991-жылы жарыялаган «Тагдыр жолу» романы. Бул романдын сүрөттөлүшү, баалуулугу тууралуу өз учурунда профессор Качкынбай Артыкбаев: «Бул романдын жогорку профессионалдуу деңгээлде жазылгандыгын баса белгилеп кетүү абзел», -деп жазган. (3. 636-б.). Мындай баалоонун негизи бар. Чындыгында, профессор К.Артыкбаев белгилеп өткөндөй, роман жогорку профессионалдуу деңгээлде жазылган. Эң алды менен айта турган сөз, романдын мазмуну окурмандарды дайыма өзүнө тартып, андан ары эмне болду деген суроо менен алаксытып, жетелеп турганы менен баалуу. Экинчиден, романдагы каармандар, андагы окуялардын сүрөттөлүшү Кытайдагы кыргыз интелегенттеринин жашоосу «маданий төңкөрүш» учурунда кандай оорчулуктарга учурагандыгын реалисттик планда сүрөттөө менен Кыргызстандагы 37-жылдары болуп өткөн репрессия учуру көз алдына тартылып түшөт. Романды окуй баштаганда эле окуялардын сүрөттөлүшүнө терең көңүл коюп, кызыгуу менен окуй баштайсың. Автордун стили жөнөкөй жана жеңил окулат. Эч кандай татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жок, окуялардын сүрөттөлүшүндө ырааттуулукту сактай алат. Ошондой эле, романдагы катышкан каармандары өтө көп эмес, чектелүү, бирок көтөргөн проблемасы жана жүгү оор. Бул проблема баягы эле биздин коомубузга, жалпы эле адамзаттын калыптанышында белгилүү акын Мидин Алыбаев жазгандай: «Адам деген эң кыйын аппарат», -деген философиялык категориясын дагы бир адамзатка туюндуруу болуп саналат. Автордун окурмандарына туюндураарын деген маселеси бул тирүүлүк жашоодо көбүнчө кара дайыма акты басымдуулук кылгандай сезилет, бирок бары бир өтө кыйынчылык менен ак жеңип чыгары, ал ак жеңип чыкканга чейин эмне деген кыйноолор жана азаптар баштан өтөт. Мына ушундай өнүгүү жолундагы татаал жолду автор романдагы каармандары Малдыбай менен Айданага жүктөйт. Малдыбай менен Айдана үйлөнүп, экөө бир уулду болуп, бактылуу үй-бүлө катары жашап жүргөн күндөрүнүн биринде, Түкүбай аттуу бир өчпөс, мизи курч кылычтуу чагылган, аларды бактылуу үй-бүлөлүк доордон эч укугу жок ажыратып салды. Тагыраак айтканда, Малдыбай Түкүбай менен дос болуп, аны менен арак ичип, чоогу майрамдашып жүрүшөт. Ошол күндөрдүн бир каргашалуу күндөрүндө Түкүбай менен Малдыбай ичип отуруп, экөө мас болуп калышат. Түкүбай кичине эсине келип, сыртка чыгат. Сыртка чыгып, коридордун бир бурчун караса, көзүнө «эркек кыз» атка конуп жүргөн кытайлык кыз Минхуйаны көрүп, аны менен амандашып, сүйлөшүп, анын бөлмөсүнө киришет. Экөө тең сүйлөшүп, өткөн-кеткен маселелерди айтышып туранда, Минхуйа кофе даярдап берет. Аны менен тең катары музыка коюлат. Түкүбай Минхуйаны өзүнө тартып бийге түшөт. Ал кыздын жытына, илебине азгырылып, Минхуйага эркектик кылып кол салат. Дароо Минхуйаны керебетине жыга түшөт. Минхуйа эси жоктой, ага каршылык көрсөтпөй жатып калат. Ага болбой Түкүбай аны чечиндире башайт. Акыры колуна бир ысык нерсе урунат. Көрсө, ал Минхуйанын жарылган башынан аккан кан экен. Аны көрүп, Түкүбай дароо эсине келип, сыртка чыгат. Эмне кылаар айласын таапай турган учурда, алыстан Малдыбайдын басып келе жатканын көрөт. Малдыбай болсо Түкүбайды издеп чыккан эле. Түкүбай эсине кетпестен дароо Малдыбайдын мастыгынан пайдаланып, аны Минхуйанын бөлмөсүнө жетелеп кирет, Малдыбай өзүнүн бөлмөсү эмес экенин мастыгынан түшүнбөй Түкүбай өз бөлмөсүндөй кошо ээрчип кирет. Түкүбай: «Үйүңө келдик, эми чечинип жатып уктайлы, төшөккө жатып эс алалы», -деп туруп, Малдыбайды чечиндирип, эсине танып жаткан Минхуйанын жанына жаткырып коюп, өзү акырын сыртка чыгып кетип калат. Ошентип,

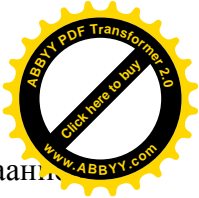

Түкүбай өзүнүн жасаган күнөөсүнөн кутулуп, Малдыбайды 25 жылга Бейжинге сүргүлө айдатып жиберет. Ал эми Минхуйа тирүү калганы менен тирүүлөй өлүк болуп, башынан да, эсинен да кетип, араң жатып ооруканадан айыгып чыгат. Ден-соолугу басканга гана туураланса, башы ордуна келбей, айрым учурларда нерви туураланбай, дагы эле толук эсине келбей, аны ушул калыпка келтирген ким экендигин билбей оору менен алек болуп калат. Ал эми Малдыбайдын аялы болсо эч нерсеге түшүнбөй жалгыз үйүндө уулу Таалайбек менен элдин бетин карай албай жалгыз томолой жетим сыяктуу калып калат. Мына ушундай автордун сүрөттөөсү, бул бир бактылуу үй-бүлөнүн ынтымагын заматта бир эле адам бузуп коерун, ал түбөлүккө ажырым болуп кетерин эң сонун көркөм чагылдыруу менен окурманына туюндура алган. Темадагы башкы конфликт ушул окуядан чиеленет. Негизинен, автор романдагы катышкан каармандарын башынан аягына чейин бир жактуу жакшы же бир жактуу жаман кылып сүрөттөбөйт. Аны окурман өзү туюнуп окуйт. Маселен, Айдана өзү кесиби боюнча даргер. Ооруканада Айдана менен Чин Дейфуга кытай деген дарыгерди баалашып, аларга гана дарыланууга барышат. Ал эми Малдыбай болсо, кесиби боюнча тарыхчы жана адабиятчы. Анын максаты элдик мурастарды көтөрүү, окуган, билген нерселеринин бардыгын элге таанытуу болуп саналат. Күйөөсү Малдыбай Бейжинге сүрүлүп кеткенден кийин, Айдана өзүн бир азга жоготуп, Түкүбайдын азгырынына кирип, анын жаман максаттарын түшүнбөй эле а түгүл «маданий төңкөрүштүн» кесепетинен камалып, кайра келгенде алты жашар жоготуп койгон уулун Таалайбекти да издебей, издегенге да аракет кылбай, Түкүбайга турмушка чыгып кетет. Андан бир кыздуу болот. Мындай сүрөттөө окурмандардын кыжырын келтирет. Эмне үчүн Айдана турмушка кайра чыгып кетсе эле, уулун издебей, кайра кыздуу болуп Түкүбай менен тынч жашап калат. Бул сүрөттөө окурман үчүн ишенимсиздикти жаратат. Эч убакта аял төрөгөн баласын унута албайт. Бирок бүгүнкү заманда бардыгын күтүүгө болот. Автордун Айдананын образына байланыштуу оң жана терс сапаттарды жогоркудай сүрөттөөлөр менен чагылдырып бериши, бул чыныгы турмуштагы көрүнүштөрдү окурманга ачыгыраак, реалисттик маанайда сүрөттөөгө аракет кылгандыгы байкалат. Мындай алгачкы кызыктуу сүрөттөөлөр менен автор 1967-жылы Кытайда болуп өткөн «маданий төңкөрүштүн себептерин» да окурманына сүрөттөөгө аракет кылат. Романды бардык ишти чиритип жаткан Түкүбайдын образы эч бир кыйынчылыктарга учурабайт. Ал тескерисинче, дайыма дасторкондун талканына ээ болуп, өнүгүүнүн үстүндө жүрөт. «Маданий төңкөрүштүн» уюмдашкан бир нече уюмдарынын ичинен «Ылаачын» деген уюмга кирип алып, өкмөт тарапта иштеген адамдарга таанылат. Эптеп дагы бийиктикке жетишүү үчүн Айданадан кутулууну ойлонот. Анткени, Айдана жексурдун аялы катары элге таанылып калган. Ушул жагы Түкүбайга терс таасирин көрсөтөт деген максатта, аны алдап бал тилге салып, «Жинди саз» деген айылга жөнөтүп жиберет. А түгүл, жолго узатып жатып, аны менен макулдашып ажырашуу жөнүндө жазылган арызга макулдугун алып, кол койдуруп алат. Кайра Калбүбү деген аялга үйлөнөт. Акырын жүрүп, акырын өкмөттүн көз жаздымынан калбай, жергиликтүү маселесин элдин чече турган башкаруучулук орунга отуруп калат. Мындай автордун сүрөттөөсү негизги образдын сырткы гана ийгиликтүү көрүнүшү. Бирок автор каармандын ички жан дүйнөсүндө болуп жаткан оор түйшүктүү унутпайт. Түкүбай Минхуйанын жигити Калмуратты көргөндө өзүнүн кылган күнөөлөрүн ичинен ойлонот, жаны ичинен бышат, эптеп аны сүйлөшүп, өткөн-кеткен иштерди эске салымыш болуп, кандай сөз чыгар экен деп коркуп турат. Калмурат жакшы сүйлөп, эч нерседен кабары жоктой ички сырын төгүп айтса, Түкүбай ичинен сүйүнүп, дагы эле болсо кылган күнөөм жөнүндө эч ким билбесе экен деп түйшүктөнөт. Ал түгүл күнөөсүн түп-тымырынан бери жок кылыш үчүн экинчи жолу дагы Минхуйаны өлтүрүүгө аракет кылат. Анын ооруканада жатканын билип, жаткан керебетинин алдына жардыргыч коюп кетет. Бирок бир кудайдын жардамы менен Минхуйа өлбөй калат. Бул кабарды окурман романдын аягында билет. Өзгөчө, Айдана уулу Таалайбекти 19 жашка келгенде гана Малдыбайдын жардамы менен табат. Тагыраак айтканда, Малдыбай түрмөдө жүрүп, жакшы үлгүлүү

жүрүш-турушу аркылуу мөөнөтүнөн эртерек бошонуп, үйүнө кайтып келе жатып, жолу баласы Таалайбекти таап алат. Таалайбек энеси Айданадан аргасыз ажырап калгандан кийин көчөдөгү ууру, кайыр сураган, балдарга жолугуп, алар менен эптеп күн өткөрүп жүргөн күндөрүнүн биринде атасы Малдыбайга жолугуп, өзүнүн башынан өткөн-кеткен оор күндөрдүн баарын кыскача гана айтып берет. Акыры Малдыбай уулу менен Айдананы таап, кеч болсо да өздөрүнүн укутуу тынч жашоолоруна өтөт. Бул окуяны романдан окугандан кийин окурман катары иштин оңунан чыкканына ичинен кубанасын. Бирок дагы эле болсо: «Түкүбай эмне болот?»-деген суроо менен түйшүккө түшө бересиң. Мына ошондо капыстан Минхуйанын өлбөй калып, тирүү калганын билесиң. Минхуйа тирүү калгандан кийин, анын оорусунан айыккандыгын уккандан кийин окурман романдын жыйынтыгы эмне менен бүтөрүн дароо эле түшүнөт. Демек, Түкүбайдын элге жасаган жамандыгынын чегине акыры кайра Минхуйа жетерин айтпаса да түшүнүктүү. Минхуйанын романда тирүү калышы, бул автордук жөн эле жерден пайда боло калган сүрөттөөсү эмес. Бул жерде жогоруда айтып өткөндөй, сөзсүз түрдө акыры чындык жеңет, бекеринен кыргыздарда: «кыңыр иш кырк жылда болсо да билинет» деген сөздүн нугунун мааниси туюдурулуп жатат. Окурмандар окуянын мындай сүрөттөлүшүнө көңүл коюп дагы акыйкаттык жашоого ишенүүгө болот деген ишеним менен жашап калышат. Бул бир жагы. Ал эми экинчи жагы автордун дагы бир максаты Малдыбайдын образы аркылуу окурмандарга маданий төңкөрүштүн бир элестерин ачыгыраак айта албаса да, диалогдук сөз менен жеткирүүгө аракет кылат. Мисалы, романда Малдыбайдын бир лирикалык чегинүүсү бар: «Адабияттын азабын жеткиче тарттым го», -деп айтат. (4. 246-бет). Бул сөз жөн айтылган жок. Демек, Малдыбай, бул жазуучунун атынан кыймылга келген образ болсо керек. Анткени, адабият айтпасак деле эң эле татаал илим экендиги бизге маалым. «Маданий төңкөрүштүн» кесепети Малдыбайга окшогон илимпоздордон пайда болуп жатат. Ошондуктан, Малдыбайдын сөзү, бул өз окурмандарына чындыкты таанытып коюнун бирден-бир максаты болуш керек. Бирок автордун кээ бир сүрөтөөлөрүндө айрым суроо жагдайларды жаратуучу өбөлгөлөр бар. Мисалы, Калмурат бозочу аялдан Түкүбай менен Калбүбүнүн жасаган кылмышын толук угат. Бозочу аялдан угуп, Калмурат Жан Лин (Жаң Шужи) менен жолугушуп, уккандарынын бардыгын айтып берип, эми акыйкаттык болот го деп үмүт кылат. Бирок үмүтү эч кандай аягына чыкпайт. Эч кандай реакция болбойт. Дагы эле болсо Түкүбай акталып калат. Буга кандай түшүнсө болот. Автор бары бир Түкүбайдын жазасын Минхуйа берет деген ой менен бозочу аялдын айткан сөздөрүн эсине албай койсо керек. Ошондуктан, романда бозочу аялдын сөзү көмүлгөн бойдон кала берсе керек.

Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» романы окурмандардын көңүлүн сюжеттик курулушуна тартат. Жазуучунун өзүнө таандык жазуучулук стилдик касиеттери бар. Тагыраак айтканда, роман беш бапка ажырап, ар бир бап подтемаларга бөлүнүп берилет. Жазуучу Момун Турдакун ар бир под теманын аталышына ылайык элдик макал-лакаптарды, жазуучу Касымаалы Жантөшевдин, окумуштуу Мухтар Ауэзовдун үлгү боло турган сөздөрүн жазып берет. Бул жагы окурмандардын көз жаздымында калбайт. Ошондой эле айрым саясий окуялардын маңызын окурмандарына туюндуруу үчүн негизги каармандардын диалогдук речинде эписталлардык форманы (кат жазышуу) да кеңири колдонгон. Бул өзгөчөлүктү Айдана менен Малдыбайдын бири-бири менен жазган каттары аркылуу байкоого болот. Албетте, кайсы окурман болсун сөзсүз түрдө жазылган каттын мазмунуна көңүл бурбай койбойт. Ал сөзсүз түрдө кызыгуу менен окуйт. Ушул кызыгууну автор эң жакшы түшүнгөн жана сезген. Бул бир жагы. Экинчи жагы автор эмне үчүн кейипкерлердин образдарын кытай өкүлдөрүнөн пайдаланган. Романдагы эң негизги кейипкер кытай кызы Минхуйа болуп жатпайбы. Эмне себептен кытай элинин өкүлдөрү аралашып кеткен. Бул жерде кейипкер кытай кызынын өкүлү болуп кеткени менен романдын жарыяланышына негизги ачык шарттардын бири болуу менен Кытай эли өз элин таанытуу жана жайылтуу максаты болсо керек.

Сөзүбүздүн акырында, романдын «Тагдыр жолу» деп аталышынын маанисине камтылган маанисине жооп берет. Романдагы кейикерлердин көргөн азап-тозоктору эртеңки күнү ар бир адамдын эле окурмандын башына түшүп калышы мүмкүн. Бул романдагы окуянын сүрөттөлүшү биздин жашообуздагы толгон-токой болуп жаткан терс көрүнүштөрдүн бир гана элеси көз алдыбызга тартыла түштү. Жазуучу Момун Турдакундун «Тагдыр жолу» аттуу романы эч убакты окурмандарды көз жаздымында калбайт, тескерисинче, кызыгуунун, ойлонуунун алкыгында тарбиялай алат деген ишеничтемин.

Адабияттар:

1. Кытайдагы кыргыз акын-жазуучулардын чыгармалары (Ырлар жыйнагы). Түзгөн жана араб алфавитинен кирилицага /Айсаракунова Ж. –Бишкек: Бийиктик, 2009.
2. Мамбетакун Мамбеттурду. Кытайдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. –Үрүмчү: Шинжаң Эл басмасы, 1995.
3. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. –Бишкек, 2004.
4. Момун Турдакун. Тагдыр жолу. –Ш., Кызылсуу кыргыз басмасы, 1991.